
ПЕРЕДМОВА

Римське право належить до найвеличніших здобутків людської культури та цивілізації. Безсумнівно є те, що римське право – як явище римо-античної культури – зберігає свою значущість і сьогодні, попри те, що не існує Римської держави, а в повсякденному житті вже не використовується латина як засіб комунікації. Впродовж усього періоду функціонування, а в подальшому – в процесі респіціювання, римське право доводить свою життєвість такими специфічними рисами, як: практичність, високий рівень узагальнення, світськість тощо.

Сучасна європейська цивілістика сягає своїм генетичним корінням часів Давнього Риму. Стародавній Рим створив самобутню культуру, одним із основних надбань якої є римське приватне право, що є взірцем високої правової культури. Розквіт римського приватного права припадає на III століття нашої ери. Однак і нині, на початку XXI століття, основні засади римського приватного права ще слугують людству.

«Римське приватне право» вивчається як нормативна дисципліна в усіх вищих юридичних навчальних закладах України. Як і раніше воно залишається відправним пунктом для підготовки справжнього юриста. Ця навчальна дисципліна є основою базової підготовки, дає ті засоби і навички, які необхідні для формування юридичного способу мислення, забезпечує навчання техніці і проблемному мисленню справжнього юриста.

Римське приватне право традиційно визнається гуманітарною наукою для юриста. Як історичний і науковий фактор, римське приватне право є інтегруючим елементом європейської культури.

Метою навчальної дисципліни «Римське приватне право» є закладання у студентів не тільки основи знань у галузі римської і сучасної цивілістики, а й – беручи до уваги універсальне значення категорій римського права – фундаменту юридичного мислення взагалі; засвоєння ними таких фундаментальних понять та категорій, як справедливість (*aequitas*), добросовісність (*bona fides*), форми позитивного права, правові вимоги, речове та особисте право, юридичний факт і юридична угода, зміст та форма угоди, процесуальне та субстанціальне повноваження, захист права, статус особи, зобов'язання, борг та відповідальність, контракт та делікт і т. ін.

Водночас, при вивченні дисципліни «Римське приватне право» особливу увагу приділено не стільки самостійним історичним характеристикам галузі римського приватного права, скільки головним конструкційно-догматичним проблемам, що є важливим для аналізу та розуміння сучасного права.

«Римське приватне право» має тісний зв'язок з такими юридичними дисциплінами, як: теорія права, цивільне право та процес, трудове право, сімейне право, зобов'язальне право, спадкове право, міжнародне приватне право. Необхідність вивчення курсу зумовлена, зокрема, тим, що характерним чинником сучасного розвитку суспільства є значне розширення приватновласницьких відносин, а це потребує належного правового регулювання.

Дисципліна «Римське приватне право» має суттєве значення в підготовці фахівців, спроможних забезпечити інтеграцією України у світове співтовариство.

Пропонований підручник відповідає сучасним вимогам, які пред'являються до такого виду робіт: враховується специфіка організації навчального процесу у зв'язку із приєднанням України (у 2005 р.) до Болонської конвенції.

По-перше, структурно підручник побудовано на базі кредитно-модульної системи, сутність якої полягає у тому, що весь навчальний курс і програмний матеріал розподілено на змістові модулі – блоки споріднених, логічно і функціонально пов'язаних між собою тем, висвітлення яких дає можливість вивчати явища римського права окремими частинами навчального матеріалу.

По-друге, зміст підручника визначено певними хронологічними та географічними межами предмета вивчення.

По-третє, до тексту включені окремі питання із теорії права, історії права та філософії права, які доповнюють матеріал підручника та сприяють вивченню римського приватного права як феномена культури та взірця юридичної правотворчості.

По-четверте, у підручнику містяться завдання для практичного засвоєння теоретичних положень: розроблені тестові завдання та сконструйовані задачі до кожної теми. Для кращого опрацювання матеріалу студентам пропонується ознайомитися зі зразками аутентичних текстів римських юристів, а також використати «Додатки», які містять інформаційно-довідкові та історичні матеріали.

По-п'яте, архітектоніка підручника передбачає, що матеріал буде засвоюватися у процесі лекційних і семінарських занять, а також під час самостійної роботи студентів.

Нідручник спрямований на те, щоб у результаті опанування запропонованого матеріалу студенти *знали та засвоїли*:

1) хронологічні межі, найважливіші події та правові інститути римського приватного права:

- передумови виникнення та формування римського приватного права;
- загальні закономірності процесу приватноправових правовідносин та законотворчості;
- сутність основних правових інститутів римського приватного права;

2) поняття і терміни римського приватного права, а також категоріальний апарат римської цивільстики;

уміти:

- користуватися джерелами римського приватного права;
- відмежовувати цивільно-майнові відносини від майнових відносин іншого виду;
- правильно тлумачити і застосовувати норми цивільно-процесуального права;
- самостійно поповнювати і поглиблювати свої знання, визначати, обґрунтовувати і відстоювати свою правову позицію, захищати права, свободи і законні інтереси громадян, юридичних осіб, інтереси суспільства і держави;
- використовувати методологічні принципи і пізнавальні прийоми при аналізі специфіки приватного права;
- аналізувати основні положення римського приватного права, визначати їх загальні та специфічні риси; віднаходити паралелі з чинним цивільним правом України;
- визначати межі можливого використання набутих знань із римського приватного права у процесах державо- та правотворення в Україні;

набути:

- навичок пошуку та обробки потрібної інформації, необхідних для вирішення юридичних задач;
- навичок творчого, живого юридичного мислення.

Автори сподіваються, що їх скромний доробок дасть можливість усім, хто цікавиться питаннями римського права, засвоїти непростий навчальний матеріал, збагатити знання у галузі одного з найвеличніших здобутків людської культури.

Тема 1

РИМСЬКЕ ПРАВО ЯК УНІКАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В ІСТОРІЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ (предмет, система, етапи розвитку)

Навчальні та виховні цілі

Розкрити особливості, джерела і сутність римського права; охарактеризувати специфіку римського приватного права у порівнянні із сучасним цивільним правом; проаналізувати генезу римського приватного права; ознайомити студентів із категоріально-понятійним апаратом, принципами та методологічними засадами навчальної дисципліни «Римське приватне право»; сформулювати у студентів переконання: вивчення курсу – це необхідна передумова становлення майбутнього юриста.

Зміст теми

Римська правова культура. Основні світоглядні засади римської правової культури. Співвідношення права і релігії в римській культурі. Римське право – унікальне явище в історії європейської культури. Поняття та предмет вивчення курсу римського приватного права. Теоретико-пізнавальне значення римського права. Етапи розвитку римського права. Елементи римського права (*ius*). Принципи римського права.

Поділ римського права на право публічне (*ius publicum*) і право приватне (*ius privatum*). Система римського приватного права: римське цивільне право (*ius civile*), право народів (*ius gentium*), преторське право (*ius praetorium*). Характеристика римського приватного права.

Рецепція римського права. Вплив римського права на національне право України. Етапи впливу.

Характеристика літератури з римського права.

План

1. Римське право як феномен в історії правової культури та правової технології.
2. Предмет римського приватного права.
3. Система римського права.
4. Етапи розвитку римського права.
5. Рецепція римського права у правових системах.
6. Значення римського права для сучасної юриспруденції.
7. Роль римського права у формуванні сучасного європейського права.

1. Римське право як феномен в історії правової культури та правової технології

Виникнення, формування і функціонування римського права не вкладається в класичну схему: культура + мораль + релігія + держава = право. Дослідження останніх часів переконують у тому, що Рим утворився в результаті послідовного синоїкізму (злиття) найближчих племен. Зазвичай вказують на три найбільших (з-поміж великої кількості) племені і народності Аппенін – латини, сабіняни, етруски. Історія людства знає лише один випадок (на прикладі Риму), коли держава створює народ, який з гордістю називає себе квіритами – нащадками бога Марса.

Римське право є особливим та унікальним явищем в історії європейської культури, яке зберігає свою актуальність і сьогодні. Інтерес до нього пояснюється тим, що попри значну кількість наукових праць і досліджень римського права, воно здатне зберігати невичерпний потенціал для нових наукових розвідок.

Аналіз наукових доробок з проблем римського права приводить до думки про існування в Римі особливої системи права – як сукупності предметних форм існування права, власне юридичних явищ, ідеальних та природничо-правових феноменів, які розрізнялися за джерелами походження, сферами регулювання та способами існування, але які в сукупності становили комплекс правових настанов, що діяли в Римі і здійснювали правову регуляцію.

Першопочатково римські правові приписи були тісно пов'язані з *fas* (порядком відносин з богами), що пізніше знайшло відображення в царських законах (*leges regiae*). Для римлян, як і для більшості народів, характерний розподіл систем правової регуляції на релігійне право і на право людське. Виокремлення цих видів права можливе на основі витoku: релігійне право (*fas*) – похідне від волі богів; людське право (*ius*) – результат свідомої творчості людини.

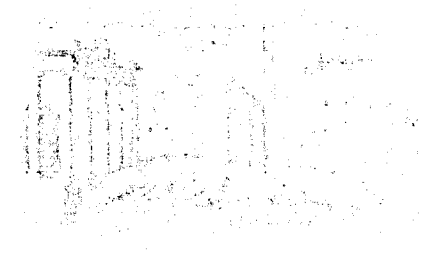
Етимологічно *fas* – те, що світиться, світло або вказівка (богів), божественне визначення¹. *Fas* органічно включає в себе як релігію, яка набуває правової форми, так і елементи приватного та публічного права. *Fas* спирається на волю богів, тому воно, за

¹ *Перинг Р.* Дух римського права на різних ступенях його розвитку. – СПб., 1875. – С. 229.

визначенням, є незмінним, істинним і священним, якщо лише надприродні сили не захочуть змін. Варрон виділяє чотири аспекти безпосередньо релігійно-правового існування, які співвідносяться з трьома категоріями юристів: *personae res actiones, de hominibus, de locis res sarae religioesae, de temporibus de sacris*.

На думку відомого російського дослідника римського права Л. Кофанова, коректно вести мову про *сакральне право*. Для позначення цього феномена римляни використовували терміни *ius sacrum* та *ius divinum*, які можна визначити як «вимоги, які впорядковують відносини між людьми і богами, що кодифікувалися колегією понтифіків» і «пов'язані із зобов'язанням дотримуватися ритуалів, жертвоприношення і культів», Порухення норм сакрального права розумілося як порушення волі божества, тобто такого не-

правомірного діяння (*nefas*), яке вимагає спокути². Прагнення привнести юридичну чіткість в сакральну сферу в Римі спостерігається досить пізно, приблизно з кінця V ст. до н. е. (закон, який регулював освячення храмів)³. На думку російського правознавця М. Боголенова, діяльність понтифіків⁴

² *Гегель В.-Г.-Ф.* Лекції по філософії історії / А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. стаття), К. А. Сергєєв (вступ. стаття). – СПб. : Наука, 2000. – С. 48.

³ *Сморчков А.* Понтифіки и собрания граждан (contiones, concilia, comitia) в эпоху Римской республики // *Вестник древней истории.* – 2007. – № 3. – С. 57.

⁴ *Понтифіки* – «мостобудівельники» – дістали свою назву від того, що завідували державної ваги сиравою – будівництвом мостів (або їх руйнуванням у разі потреби), які вели через Тібр. Це були римські інженери, знайомі з тасмніцями міри і числа, у зв'язку з чим на них був покладений обов'язок складати державний календар, повідомляти народу про настання святкових днів і спостерігати, щоб кожне богослужіння і кожна судова процедура відбувалися в потрібні дні. Колегія понтифіків складалася в різні часи з 4, 8 і 15 чоловік. Очолював її Великий понтифік. Великий понтифік жив на форумі, в колишньому царському палаці, мав право повчати і судити всіх римських жерців: раз на рік здійснював обряд освячення Риму. Понтифіки

у сфері юриспруденції мала троякий вигляд: *respondere* – інтерпретація чинних законів; *cavere* – створення урочистих релігійно-правових формул і ритуалів укладання угод, заповітів і т. ін.; *agere* – створення легісакційних позовів⁵.

Цицерон свідчить, що для древніх римлян характерним було уявлення про виключність божественного права, оскільки воно засновується на природних законах і справедливості, тому має пріоритетність порівняно з людським правом. Таким чином, закони людей часто не відповідають принципу справедливості (Cic. De off. III. 23).

Понтифіки були найвищою інстанцією, яка інтерпретувала *fas*, волю богів або найдавніші звичаї. Тісний зв'язок релігії з правом, який мав місце в архаїчні часи, зумовлював те, що понтифіки вважалися найкращими знавцями справ людських і божественних.

Ius – це установи людські, тому це право мінливе і здатне до змін: обов'язковою силою такого права є загальна згода народу. Тому неповага чи непокірність йому ображає насамперед людські інтереси. На думку П. Юркевича, *ius* не має нічого ідеального і не містить жодного елемента вищого прагнення. *Ius* – це позначення таких взаємин осіб, через які воля однієї особи панує над волею іншої⁶. Більшість авторів, зокрема Ієрінг, Лєнц, Лейбніц, Юркевич, відстоюють точку зору щодо особливого впливу на формування світського права (*ius*) такої світоглядної настанови, як утилітаризм древніх римлян. Гегель, видатний німецький філософ, представ-

не поклонялися якомусь конкретному богу, але були знавцями всіх культів і стежили за правильним виконанням усіх обрядів, адже від цього залежало, чи принесе богослужіння користь римлянам. Вони також встановлювали дні релігійних свят, присутні і несутні дні, відали календарем, вели літописи. Понтифіки робили записи на дерев'яних дощечках, покритих білим гіпсом: кожна з них називалася альбум – біла таблиця. Дощки виставлялися на форумі, а потім зберігалися в кладовій храму Юпітера на Капітолії. Анналі – також назва творів, що в них викладалась історія минулого.

⁵ *Боголенов Н. П.* Учебник истории римского права : пособие к лекциям. – М., 1895. – С. 136–147.

⁶ *Юркевич П.* З рукописної спадщини / Упоряд., пер. укр. й комент. М. Ткачук. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», Університетське видавництво «Пульсар», 1999. – С. 261–262.

⁷ *Форум* – у Давньому Римі – площа, ринок, які були центрами політичного, судового та ділового життя.

ник німецької класичної філософії, з цього приводу робить доволі різкий висновок: «Несвободному й бездушному розсудкові римського світу ми зобов'язані утворенням і розвитком позитивного права»⁷.

Розглянемо детальніше види світського, або людського, права в Римі, про яке Р. Ієрінг писав: це «право є вищий пункт піднесення римського світу»⁸. *Ius* є свідченням того, що із права можливо створити незалежний від суб'єктивно-індивідуальних бажань зовнішній механізм, яким може управляти кожен, хто вивчив його конструкцію. Римлянам вдалося створити таку систему правової регуляції, яка може бути названа абстрактним правом: окремих випадок підкоряється всезагальному правилу⁹.

Особливої уваги заслуговує такий вид права, як *природне (ius naturale)*. Римляни замислювалися над тим, що існує об'єктивна правова регуляція, незалежна від волі народів та окремої людини. Свідченням цього є відповідні уривки в правових текстах, хоча слід зазначити, що в Інституціях Гая ототожнюється поняття права народів і природного права. Ульпіанівська класифікація права (Д. 1.1.1)¹⁰ чітко окреслює відмінності *ius naturale* від *ius gentium*: «право народів (*ius gentium*) – це те, яким користуються народи людства, можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є загальним для всіх тварин, а перше – лише для людей (у їх відносинах) між собою»¹¹. У доробках Цицерона, зокрема в трактаті «Про обов'язок», *ius gentium* тлумачилося більш широко: воно розцінювалося не лише як право, котре поширювалося на вільних людей, але як *ius naturale*, тобто як вищий і вічний закон, даний самою природою або богами¹².

⁷ *Гегель В.-Г.-Ф.* Лекции по философии истории / А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. статья), К. А. Сергеев (вступ. статья). – СПб. : Наука, 2000. – С. 361.

⁸ *Ієрінг Р.* Цит. праця. – С. 280.

⁹ *Там само.* – С. 281.

¹⁰ Тут і далі посилання на Дигести Юстиніана здійснюються за загальною традицією так: Дигести (Д); Книга; титул у книзі; фрагмент; частина (параграф фрагмента).

¹¹ *Дигести Юстиніана // Памятники римского права.* – Т. 2. – М. : Зерцало, 1997. – С. 157.

¹² *Утченко С.* Политические учения Древнего Рима. – М. : Наука. – С. 136.

Більш детально виписана суть природного права в Інституціях Юстиніана – як підсумок багатолітніх розвідок у даному напрямі. Титул II гласить: «Природне право є те, яке природа навіяла всім живим істотам. Право це властиве не тільки роду людському. Але всім істотам, які народжуються або в повітряному просторі, або на землі, або в морі»¹³.

У цьому визначенні природного права вбачається вплив філософії стоїків, відповідно до якої природне право, завдяки своїй досконалості, вимагає визнання права за кожною істотою. Основою такого виду права є природні потреби і природні потяги всього живого. Загалом, можна виділити чотири моменти розвитку ідеї природного права, що їх визначають римські юристи:

- 1) природне право може диктуватися інстинктом природи;
- 2) природне право – це сукупність норм життя, які встановлюються об'єктивною природою;
- 3) природне право дане в природному розумі;
- 4) природне право є універсальним, незмінним і справедливим для всіх¹⁴.

Джерелом же природного права є *ratio naturalis*. Інтерес з цієї точки зору становлять доробки Цицерона, сформульовані в трактаті «Про закони», в якому філософ чітко вказує на свої стоїчні орієнтації. Саме стоїчна традиція відстоює ідею об'єктивного закону як закладеного в природі вищого розуму (*lex est ratio summa insita in natura*). Для Цицерона закон є сила самої природи, критерій права і безправ'я. Тому при обґрунтуванні права необхідно виходити із цього вищого і загального для всіх часів і народів закону, котрий виник раніше від будь-яких писаних законів і будь-яких держав. Точка зору Цицерона щодо природного розуму як основи права визнала впливу ідей Платона, Арістотеля, Панетія і Полібія.

За способами існування римляни виділяли два види права: «Складається ж наше право або із права писаного, або неписаного, як у греків: одні закони у них записані, інші не записані. Писане право складається із законів, рішень плебса, рішень сенату, постанов імператорів, едиктів посадових осіб та із відповідей юристів»¹⁵.

¹³ Дигести Юстиніана. Цит. праця. – С. 17.

¹⁴ Юркевич П. З рукописної спадщини. Цит. праця. – С. 274–275.

¹⁵ Інституції Гая // Пам'ятники римського права. – М. : Зерцало, 1997. – С. 19.

Jus scriptum (писане право) – будь-який правовий припис, який має письмову форму фіксації. Найстародавнішими пам'ятками саме писаного закону є відомі Закони XII таблиць, які з'явилися лише в середині V ст. до н. е., та менш відома Жрецька конституція царя Нуми Помпілія. Цікавим є зауваження стосовно предметної форми існування права Цицерона, який називає норми Нуми *monumentum*. Л. Кофанов висловлює припущення, що, очевидно, Цицерон «говорить про збірку Нуми не як про якусь книжку (*libellus*), а саме як про існуючий у період Пізньої республіки «монументи»¹⁶. Діонісій Галікарнаський (III.36.4) вказує на те, що закони Нуми Помпілія були вперше записані на дерев'яних дошках (що відповідало римській традиції) за наказом царя Анка Марція (друга половина VII ст. до н. е.), пізніше – через старість і непридатність для використання запису – всі закони царського періоду (в кінці VI ст. до н. е.) були зібрані і записані верховним понтифіком Папірієм і названі «Папірієвим правом» (Д. 1.2.2.2). Дієвість даного права в Римі аж до введення християнства засвідчує використання його Павлом – юристом III ст. н. е. (Д. 50.16.144). В античності писемність використовувалася передусім для фіксації матеріалу, який мав офіційний і документальний характер (звітність, законодавство, договори тощо).

Неписане право (*ius non scriptum*) – це правові правила і норми, які не мали письмової фіксації та існували у формі звичаїв або постанов і розпоряджень уповноваженої на те особи (осіб) в усній традиції. З наявного масиву письмово незафіксованих одноосібних правових приписів найбільш відомі закони Ромула. Хоча, за свідченнями Діонісія, пізніше вони були записані. Але загалом, в часи Ромула у римлян ще не існувало практики письмової фіксації права.

Живучість й актуальність неписаного права в Давньому Римі може бути пояснена не лише орієнтацією римлян на своїх пращурів, а й загальною рисою античної культури: особливим значенням усної мови, що виражається у неперетворенні письмового слова для античної людини у засіб масової комунікації. Римське право містило в собі велику кількість юридично значимих моментів, які

¹⁶ Кофанов Л. Л. Сакральное право и эволюция так называемых «царских законов» в VIII–VI вв. до н. э. // Вестник древней истории. – 2006. – № 1. – С. 60.

існували та функціонували через посередництво акту говоріння, промовляння.

Варто відзначити також і те, що сучасні юридико-правові науки активно не використовують і не працюють як з поняттям, так і з явищем правової технології. Хоча поняття правової технології близьке за звучанням до поняття правової техніки, але змістово вони суттєво розрізняються: правова технологія – це, насамперед, організований процес створення права, основні прийоми «рукотворності» права, які є легітимними в межах конкретного суспільства, тоді як правова техніка – це набір прийомів та засобів створення права.

|| **Правова технологія** – це один із способів конструювання позитивного права в межах конкретної держави.

Будь-яке суспільство і держава можуть існувати як сукупність організованих людей, при цьому організованість людей є станом і виразом готовності до спрямованих дій усієї інституціоналізованої системи. Слід зауважити, що організованість здатна набувати властивостей системи соціальних настанов, а соціальний інститут через посередництво організації набуває процесуального змісту для реалізації стосовно суб'єктів соціального інституту і є формою о-предметнення відносин і діяльності соціального інституту як такого. Право на ранніх етапах свого існування набуло форми соціального інституту.

Організація як змістовий елемент соціального інституту виникає у відповідь не стільки на розростання кількості людей, як у відповідь на розширення видів відносин, які породжують статуси, ролі і норми. А останні, своєю чергою, вимагають ієрархізації та упорядкування, закріплення сфер дії.

Організація права в Римі – як правова технологія – має часову прив'язаність і просторову локалізацію, і вона часто підпорядковується досягненню конкретних цілей: підкорення окремого індивіда соціальному космосу – Римській державі через об'єднання громадян політичними та юридичними узами. Окрім цього, організація права органічно поєднує в собі такі елементи, як динамічні та статичні (предметні) форми права.

Римська правова технологія – це:

а) за формою – сфера конструювання позитивного права в межах конкретного історико-географічного середовища: елліністичний період європейської культури територіально визначений кордонами Риму;

б) за сутністю – процес конструювання національної правової системи, під час якого використовується вся система юридико-правових засобів, характерних для даної правової культури.

Уже майже загальним стало твердження про те, що ознайомлення римлян з основами творення грецького позитивного права було рушійною силою у створенні власне римського права, точніше, йдеться про західногрецький (дорійський) вплив. Достеменно відомо, що кодифікування звичасвої практики римлян, репрезентоване Законами XII таблиць, стало можливим після того, як децемвіри впродовж року ознайомилися з основними прийомами творення грецького позитивного права: як при цьому не згадати софістів, які вважали, що людське (позитивне) право є нічим іншим як мистецтвом, якому можна навчитися і віртуозно ним володіти. Діонісій свідчив, що Закони XII таблиць увібрали в себе не лише батьківські звичаї та закони, але й закони, «завезені із-за кордону». В іншому фрагменті Діонісій вказує на те, що децемвіри уклали X таблиць, використавши закони із грецького законодавства. У Законах XII таблиць відчутним є вплив не лише материкової, а й південноіталійської Греції (досить помітними є піфагорійські мотиви).

Аналіз становлення та розвитку римського приватного права засвідчує існування та практикування певної сукупності технологіко-правових процедур, доречних та виправданих у межах конкретної соціокультурної ситуації при збереженні загальноприйнятих настанов на тлі римської правової ідеї: право дістало свою назву від *iustit* (правда, справедливість). Для римського приватного права такими настановами були:

– *відданість ідеї порядку*, втілення якої в праві оберталось майже жорсткою логікою мало чи не алгебраїчних рівнянь юриспруденції (О. Лосев);

– *публічність*, котра як принцип існування соціуму тісно пов'язана із функціонуванням такої форми соціального облаштування, як община;

– *індивідуалізм* побудов римського приватного права є наслідком змін світоглядних орієнтирів античної людини: з'являється самотній, замкнений на своїх інтересах індивід, який губиться в безмежних часово-просторових межах світу. Саме тому в центрі приватноправових конструкцій стоїть одноосібний суб'єкт власності, який самотійно бере участь в обороті та одноосібно несе відповідальність – це репрезентувалося найбільш важливими правовими

інститутами: інститутом індивідуальної приватної власності та інститутом договору;

– *світскість* римського приватного права виявляється в тому, що воно створене людиною для людини, принаймні про таку рису римського права можна вести мову стосовно його існування впродовж перших трьох століть н. е., коли воно досягло свого найвищого розвитку;

– *раціоналізм* римського приватного права виявляється в розсудливих, заформалізованих і безликих положеннях. Недаремно приватне право Риму ще називали системою позовів, які, в свою чергу, були узагальненими, чітко прописаними формулами юридичного порядку. Тому цілком закономірним є те, що в межах римського приватного права набули поширення правила і процедури вирішення конфліктів, які не могли не ґрунтуватися ні на чому іншому, як на раціоналізмі;

– *утилітаризм* – римське приватне право як технологія було процесом творення права, за допомогою якого римляни вирішували конкретні життєві проблеми.

Зasadничим моментом римської правової регуляції є *справедливість* – як світоглядне, морально-правове явище, і яка є методологічним принципом систем позитивного права як Риму, так і сучасних європейських держав, а водночас, справедливість є одним із ключових орієнтирів правової технології. Для римлян цей принцип і його роль у бутті права були іманентно даними, виходячи із основних світоглядних настанов римсько-античної людськості. Римське право з часів свого виникнення прагнуло справедливості, тому той, хто не ставив це метою в своїй діяльності, не міг бути юристом. Римські юристи сприймали справедливість як начало рівності всіх у сфері права і перед законом.

Традиційне виокремлення періодів римського права – архаїчного, класичного, посткласичного – яскрава ілюстрація панування чітко визначеної технологічно-правової парадигми, що набуває опреченого виразу у визнанні певних правових явищ джерелами права та в існуванні специфічних предметних форм права. Типові життєві ситуації, які слугують основою для правової регуляції в межах вказаних періодів, суттєво різняться, що цілком відповідає тезі про те, що правова технологія уособлює в собі формування права в межах «робочого варіанта» історичного процесу, не поширюючись при цьому на тривалий історичний період, тобто соціальним полем її діяльності виступають не макро-, а мікропроцеси.

Тому видається сумнівним будь-яке застосування норм колишнього права в нових соціокультурних умовах. Ведучи мову про використання надбань римського права, ми повинні бути дуже обережними, оскільки можна говорити про форми «реінкарнації» римського права, але не про пряме екстраполювання його основних положень; більше того, не тільки у межах реального часового існування римського права, але і в пізніші періоди не може бути й мови про незмінність його норм.

Правове врегулювання в архаїчні часи передбачає цілий ряд соціокономічних та ідейно-духовних чинників: панування натурального господарства, нерозвинутість товарно-обмінних процесів тощо, що врегульовувалося здебільшого узагальненою звичаєво-правовою практикою. Експансія Риму щодо географічних сусідів та завоювання держав – політичних супротивників та держав – економічних конкурентів – покликали до життя нові форми правового врегулювання, сукупність яких дістала назву *право народів*.

Слід зауважити, що римська правова технологія як метод містить у собі селекційний момент: відбувається відбір правових структур і засобів, які сприяють раціональному, стійкому розвитку суспільства. Аналіз природи та механізму рецепції римського приватного права свідчить про «життєвість» цілого ряду давньоримських юридичних конструкцій та інститутів, які актуалізуються і сьогодні в правовому житті на основі пройденого ними «тесту на класичність». Під поняттям «класичний» розуміємо позначення певних культурних надбань, які наділені відносною самостійністю та єдністю цінностей і зберігають свій нормативний характер незалежно від зміни соціокультурних епох та актуалізуються в їх межах.

Правова технологія древніх римлян передбачала дію основних принципів формування права:

– *принцип активності* права закріплював право як генетичний фактор соціального конструювання, знімав проблему пасивності, жорсткої підпорядкованості права політиці;

– *принцип безпосередньої єдності суб'єктивного і об'єктивного* давав змогу подолати гіпертрофію абстрактних теоретичних схем і робив можливими наукові дискусії, які вибудовувалися на аналізі життєвих реалій. Яскравим прикладом дієвості принципу є діяльність римських юристів;

– *принцип об'єктивності*, тобто відповідність законів об'єктивним потребам і закономірностям суспільного розвитку, це – шлях

обмеження ірраціоналізму, волюнтаризму і свавілля у формуванні законів і підзаконних актів;

– *принцип поетапності* – це поступове удосконалення і зміна правових структур, що дає можливість зняти ірраціональність права, бо створює громадянам умови для осмислення доцільності або недоцільності заміни тих чи інших правових інститутів, формує впевненість у тому, що зміни не принесуть із собою небажаних наслідків для кожної людини. Генеза римського приватного права є яскравим свідченням адаптації правової регуляції до мінливих соціоекономічних умов: неспроможність задовольняти потреби у правовому захисті системи квіритського права зумовила появу права народів, а предметні форми преторського права відзначалися надзвичайною актуальністю та своєчасністю. Або – зміна історичних типів цивільних судових процесів – від формально-громіздкого легісакційного процесу до швидкого та ефективного екстраординарного.

Можливо, якщо б древні римляни були більш схожими на древніх греків, вони неминуче поставили б перед собою питання про природу самого процесу правотворення, не обмежуючись розсудливим класифікуванням та деталізуванням «живої» матерії реального життя. Проте правова технологія древніх римлян була породжена особливостями самої римської культури, і тому вона наділена рядом специфічних рис, які відрізняють її від давньосхідної і давньогрецької.

2. Предмет римського приватного права

Римське приватне право було правом найбільшої держави періоду античного суспільства. Зароджувалося воно у стародавні часи у невеликій римській общині (датою заснування Риму вважається 21 квітня 753 року до н. е.). Будучи нескладною і архаїчною правовою системою, яка обслуговувала примітивний уклад життя невеликої римської общини, римське право цього періоду відзначалося вузьконаціональним і патріархальним характером. Борючись за своє існування, Рим у подальшому об'єднав майже весь античний світ. Маленька римська громада стає могутньою державою. Істотно змінюється внутрішня організація Римської держави і суспільства, руйнується старий патріархальний лад, примітивне натуральне господарство змінюється і виникають більш складні еко-

номічні відносини, закладається фундамент для подальшого світового суспільного розвитку. На території Римської держави виникають і встановлюються численні ділові, торговельно-грошові відносини, в яких беруть участь представники різних країн. Виникає потреба в регулюванні цих нових відносин. Старе римське право для цієї мети не було придатне, потрібно було нове право, яке могло б однаково задовольняти інтереси всіх учасників суспільних відносин. Правова дійсність вимагала привести старі норми у відповідність до нових умов та потреб суспільства. Римське право проймається такими засадами універсальності: вбирає в себе ті звичаї міжнародного торгового обігу, які до нього віками вироблялися у міжнародних зносинах, та надає їм юридичної ясності та міцності. Так виникло те римське право, яке згодом стало загальним правом усього стародавнього світу.

Отже, предметом вивчення курсу «Римське приватне право» є система правових норм Стародавнього Риму, яка регулювала суспільні відносини між приватними особами, а саме:

- сукупність особистих прав, правове становище суб'єктів у майнових відносинах, можливість суб'єктів здійснювати угоди майнового характеру;
- питання правового захисту приватних прав;
- шлюбно-сімейні відносини;
- відносини, пов'язані з власністю та іншими правами на речі;
- зобов'язання суб'єктів, які виникають з різних підстав: договорів, правопорушень, нібито з договорів, нібито з правопорушень;
- коло питань, які виникають з приводу спадкування майна померлих, тощо.

3. Система римського права

Римське право становить весь комплекс юридичних настанов, які діяли впродовж існування Римської держави.

Прийнято виділяти в межах світського римського права (*ius*) дві великі гілки: право публічне (*ius publicum*) і право приватне (*ius privatum*). Поділ римського права на приватне і публічне припадає на період I–III ст. н. е. За влучним визначенням Ульпіана, публічне право (*ius publicum*) – це право, «яке стосується статусу Римської держави» (Д. 1.1.2) і охоплює громадську вигоду: державний інтерес, правовий статус держави, її органів та посадових осіб, компетенцію державних органів, акти, які виражають владарювання